

Het Judeo-Grieks en de woordenlijst uit MS *Vat. ebr* 423¹

Niels DE RIDDER

Abstract

This paper examines a Judeo-Greek glossary including names and epithets for God found in ff. 1-8 of the manuscript MS *Vat. ebr.* 423, offering a sample of the edition and commentary that are currently being prepared by the author. The discussion of the text is preceded by a general introduction to the Judeo-Greek language, its literature and their characteristics, with a special emphasis on the biblical and medieval components of this tradition. A closer look at the text of MS *Vat. ebr.* 423 shows that it can be placed within a wider context of medieval and early modern biblical Judeo-Greek glossaries, while still being unique in its composition, given that it is the only alphabetically ordered, thematic glossary within the medieval and early modern Judeo-Greek tradition.

INLEIDING

Het handschrift *Vaticanus ebraeus* 423 bevat een drietalige Hebreeuws-Aramees-Griekse woordenlijst in drie kolommen. Deze lijst, die nog niet werd uitgegeven, bestaat voornamelijk uit Bijbelse woorden, met een uitgesproken interesse in verschillende benamingen voor God, en in het Hooglied. Dit artikel spitst zich toe op de Griekse kolom van de woordenlijst, en biedt een overzicht van de lange Judeo-Griekse traditie waartoe hij behoort, geïllustreerd door enkele voorbeelden uit deze lijst, waarvan een volledige uitgave nog wordt voorbereid door de auteur.

1. WAT IS HET JUDEO-GRIEKS?

1.1. *Een historisch overzicht*

Sinds de oudheid is het Grieks voor joden een gesproken en geschreven taal geweest naast het Hebreeuws, het Aramees en andere talen. Om Grieks te schrijven gebruikten joden zowel Griekse als Hebreeuwse schrifttekens. Alle varianten van het door joden gehanteerde Grieks, in beide schriften kan men met een overkoepelende term ‘Judeo-Grieks’ noemen. Deze taal kende vier

¹ Ik wil graag Reinhart Ceulemans en Joachim Yeshaya bedanken voor alle ondersteuning die zij hebben geboden, van het begeleiden van mijn masterproef tot het verder afwerken van de uitgave en het tot stand komen van dit artikel.

chronologische fases, antiek (Hellenistisch/Romeins), middeleeuws (Byzantijns), Ottomaans en modern.²

De Griekse taal deed definitief haar intrede in de joodse wereld vanaf de verovering van het Nabije Oosten door Alexander de Grote in de jaren 330 v.C. en de daaropvolgende Hellenistische periode. De joodse gemeenschappen van de diaspora namen doorheen hun geschiedenis op de meeste plaatsen de dominante taal in hun omgeving over, en in grote stedelijke centra van het oostelijke Middellandse Zeegebied was dat het Grieks, dat de moedertaal van sommige joodse gemeenschappen werd. Het Grieks was de commerciële en administratieve lingua franca van het Middellandse Zeegebied en werd de taal van het onderwijs en de religieuze cultuur. Voor sommige van deze gemeenschappen werd het Judeo-Grieks al snel de enige taal. Ook in het westen van het voormalige West-Romeinse Rijk, in Italië, Spanje en Gallië waren tot in de middeleeuwen gemeenschappen van Griekssprekende joden.³

Gedurende het eerste millennium n.C. bleef het Grieks in gebruik bij joodse gemeenschappen in het Oost-Romeinse Rijk.⁴ Deze Griekssprekende joden werden *Romaniotim* genoemd aangezien de Byzantijnen zichzelf steeds bleven beschouwen als ‘Romeinen’. Het gebruik van het Grieks vertaalt zich in een groot aantal leenwoorden in de Palestijnse *Talmoed* en *midrashim*.⁵ Het Grieks drong zelfs door tot in de liturgie en de Bijbel werd in het Grieks geciteerd tijdens openbare erediensten. Vóór de achtste eeuw was het Grieks de voornaamste taal waarin de Bijbel gelezen werd door Byzantijnse joden, pas vanaf het jaar 1000 nam het Hebreeuws die rol over in het Byzantijnse Rijk.⁶

Vanaf de zevende eeuw nam het gebruik van het Grieks sterk af door de Arabische veroveringen van onder andere Egypte en Syrië. Onze belangrijkste bron van informatie over het Judeo-Grieks uit deze periode is de Cairo Geniza, een opslagplaats van teksten boven de Ben Ezzrasynagoge in Fustat (Cairo). Deze bevatte honderdduizenden fragmenten van joodse handschriften. Deze documenten tonen hoe het Griekse schrift geleidelijk aan vervangen werd door het Hebreeuwse. Buiten de Cairo Geniza hebben we maar weinig materiaal dat ons informatie kan verschaffen over de taal van Byzantijnse jo-

² J. Krivoruchko, *Judeo-Greek* in L. Kahn en A. D. Rubin (eds.), *Handbook of Jewish Languages*, Brill’s Handbooks in Linguistics 2, Brill, Leiden-Boston, 2015, p. 194.

³ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, p. 195-6.

⁴ In grote delen het voormalige West-Romeinse Rijk verdween het Grieks als joodse taal, en werd het vervangen door lokale Romaanse volkstalen; een uitzondering op deze regel zijn oa. Zuid-Italië en Sicilië, gebieden die nog lang in de Byzantijnse/Griekse sfeer bleven.

⁵ Deze leenwoorden zijn verzameld door S. Krauss en becommentarieerd door I. Löw in *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Calvary, Berlin, 1899; Zie ook J. G. Krivoruchko, *Greek Loanwords in Rabbinic Literature: Reflections on Current Research Methodology* in T. M. Law en A. Salvesen (eds.), *Greek Scripture and the Rabbis*, Contributions to Biblical Exegesis and Theology 66, Peeters, Leuven-Parijs-Walpole MA, 2012, pp. 193-216.

⁶ N. de Lange, *The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews* in P. Magdalino en R. Nelson (eds.), *The Old Testament in Byzantium*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC, 2010, pp. 42-45.

den in de tweede helft van het eerste millennium n.C. De diversiteit tussen verschillende gemeenschappen in het Middellandse Zeegebied was groot, en er was een grote mobiliteit tussen joodse gemeenschappen onderling. Migratie vanuit Arabisch naar Byzantijns gebied was frequent, en nieuwkomers waaronder de Karaïtische joden die in de elfde eeuw van het Midden-Oosten naar Klein-Azië en de Balkan migreerden in Byzantium namen op veel plaatsen het Grieks over als taal.⁷

Vanaf de elfde eeuw geraakte het Byzantijnse Rijk in verval, met als dieptepunt de plundering van Constantinopel tijdens de vierde kruistocht in 1204. Dit bracht interne migraties met zich mee, ook van joden, wat leidde tot een grotere diversiteit tussen de Judeo-Griekse dialecten. Vanaf de Ottomaanse verovering van Constantinopel in 1453 ging het Judeo-Grieks er sterk op achteruit. De politieke instabiliteit en chaos eisten hun tol, en de val van de ‘eeuwige stad’ was een zware klap voor alle Griekssprekenden, ook voor de joden. Voortaan werden de joden onder Ottomaans bewind bestuurd als *millet*, een autonome religieuze minderheid.⁸

In de tweede helft van de 15^e eeuw dwongen de Ottomaanse autoriteiten verschillende bevolkingsgroepen onder wie veel joden om zich te vestigen in de hoofdstad, zodat die na de verwoesting van 1453 opnieuw bevolkt zou worden. Deze maatregel leidde tot het verdwijnen van veel lokale Griekse joodse gemeenschappen.⁹ Rond dezelfde periode zorgde een grote influx van Spaanse en Portugese (*Sefardische*) joden ervoor dat de *Romaniotim* hun positie als dominante joodse stroming in de regio voorgoed verloren. Na de Tweede Wereldoorlog en de Shoah waarin het grootste deel van de *Romaniotim* omkwam, had de daarop volgende re-integratie van de joodse gemeenschap tot gevolg dat de eigenheid van de joodse variant van het Grieks verdween. Vandaag de dag is er nog maar één gemeenschap van niet-stedelijke, authentiek Judeo-Grieks-sprekende *Romaniotim*, namelijk deze van Ioannina.¹⁰

⁷ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, pp. 195-197; De oorsprong van de Karaïtische beweging lag in Irak en Iran in de 8e en 9e eeuw. Het is niet geheel duidelijk wanneer en hoe haar vestiging in het Byzantijnse rijk begon. De Karaïeten hadden een bijzondere band met de Griekse taal, die zij tot de 19^e eeuw bleven gebruiken, wanneer de meeste *Romaniotim* vanaf de 14^e en 15^e eeuw het Grieks verlieten ten voordele van het Ladino. Tot op heden bestaat er geen overkoepelende studie van de band tussen de Karaïtische stroming en de Griekse taal, zie G. Akhiezer, *Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries* in R. Bonfil, O. Irshai, G. Stroumsa, R. Talgam (eds.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Jerusalem Studies in Religion and Culture 14, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 723-724 en 757-758.

⁸ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, pp. 197-199.

⁹ J. Krivoruchko, *The Constantinople Pentateuch Within the Context of Septuagint Studies* in M. K. H. Peters, *XVIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies Lubljana 2007*, Septuagint and Cognate Studies 55, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2008, p. 269.

¹⁰ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, pp. 197-199.

1.2. *Algemene kenmerken van het Judeo-Grieks*

Vanaf de oudheid waren de meeste joodse gemeenschappen goed geïntegreerd in hun omgeving, en er heeft nooit een centrale joodse autoriteit in de Byzantijnse/Griekse wereld bestaan die tot standaardisering kon aanzetten. Het is dus beter om het Judeo-Grieks te beschouwen als een verzameling van vele diverse joods-Griekse dialecten, die in de eerste plaats deel uitmaakten van hun lokale niet-joodse Griekse dialect. Deze lokale varianten hadden als enige gemeenschappelijke factor de joodse en Hebreeuws/Aramese achtergrond van hun sprekers, en waren dus geen volwaardige op zichzelf staande taal, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Jiddisch. De enige uitzondering op deze regel is het Byzantijnse Judeo-Grieks zoals we dat terugvinden in de Griekse teksten uit de Cairo Genizah, dat wel degelijk een coherent taalsysteem was dat van generatie op generatie werd doorgegeven. Tenslotte is het niet uit te sluiten dat er ooit wél volwaardige Judeo-Griekse talen bestonden waarvan er ons niets is overgeleverd.¹¹ Het is dus moeilijk om uitspraken te doen over ‘hét Judeo-Grieks’, en men moet steeds rekening houden met de verschillende varianten in ruimte en tijd van het corpus. Één zulke variant is het zogenaamde ‘Bijbelse Judeo-Grieks’ (vanaf nu afgekort tot BJJG).¹²

1.3. *De Judeo-Griekse literatuur*

De oudste en allicht best bekende in het Grieks gestelde joodse tekst is de Septuaginta (LXX), de eerste vertaling van de Hebreeuwse Bijbel naar het Grieks, die vanaf de derde eeuw voor Christus in Alexandrië vorm begon aan te nemen.¹³ Uit de periode hierna stammen veel apocriefe en pseudepigrafische Bijbelteksten naast diverse andere joodse Griekse teksten.¹⁴ Ook aanzienlijke delen van het Nieuwe Testament werden geschreven door joden. Buiten de strikt religieuze sfeer beschikken we over de filosofische werken van Philo

¹¹ C. Aslanov, *Judeo-Greek or Greek Spoken by Jews?*, in R. Bonfil, O. Irshai, G. Stroumsa, R. Talgam (eds.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Jerusalem Studies in Religion and Culture 14, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 397-398.

¹² Deze benaming ontleen ik aan de taalkundige Julia Krivoruchko, die de term *Biblical Judaeo-Greek* introduceerde om een specifieke taalvariëteit binnen het Judeo-Grieks te benoemen, zie J. Krivoruchko, *Medieval and Early Modern Judaeo-Greek Biblical Translations. A Linguistic Perspective* in J. K. Aitken en J. Carleton Paget (eds.), *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, p. 155.

¹³ Het is belangrijk om in het achterhoofd te houden dat de LXX niet in één keer is opgesteld, maar het resultaat is van het werk van verschillende vertalers en auteurs, over een lange periode. Oorspronkelijk verwees de term LXX enkel naar vijf boeken van de joodse wet, de Pentateuch, maar later verbreedde de betekenis tot die op heel het Griekse Oude Testament doelde. Een standaardwerk inzake het ontstaan en receptie van de LXX en de latere versies is N. Fernández Marcos, *The Septuagint In Context. Introduction to the Greek versions of the Bible*, Brill, Leiden, 2000.

¹⁴ F. Siegert, *Einleitung in die hellenistisch-jüdische Literatur. Apokrypha, Pseudepigrapha und Fragmente verlorener Autorenwerke*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2016.

van Alexandrië (ca. 15 v.C. – ca. 50 n.C.)¹⁵ en de historische werken van Flavius Josephus (37/8 n.C. – ca. 100 n.C.).¹⁶

Vanaf de tweede eeuw v.C. begon een proces van joodse herzieningen van de Septuaginta dat zou resulteren in het ontstaan van alternatieve Griekse versies van de Hebreeuwse Bijbel, onder andere van Aquila, Symmachus en Theodotion. Helaas gingen deze voor het grootste deel verloren.¹⁷ Deze vertalers, Aquila in het bijzonder, zouden een grote invloed uitoefenen op latere Judeo-Griekse Bijbelvertalingen.¹⁸

Veel van onze kennis over de middeleeuwse Judeo-Griekse literatuur danken we aan de Cairo Genizah. Deze teksten van dit corpus zijn erg uiteenlopend van aard en in lengte. Zowel het Griekse als Hebreeuwse schrift worden gebruikt. Het corpus bevat Bijbelvertalingen en -commentaren, Bijbelse woordenlijsten, marginale glossen bij Bijbelboeken, andere gespecialiseerde glossen, Pesach-*haggadot* (voorschriften voor het Pesach-ritueel) en privégeschriften, zoals brieven en *ketubbot* (huwelijkscontracten).¹⁹

De voornaamste bronnen van kennis over Judeo-Grieks in de Ottomaanse periode zijn vertalingen van Bijbelteksten, paraliturgische gedichten en liederen. Daarnaast zijn er ook woordenlijsten en commentaren bekend.²⁰

Judeo-Griekse poëzie uit deze periode is voornamelijk liturgisch van aard, zoals verzen die gezongen werden op de Sabbat, religieuze feestdagen en andere feestelijke aangelegenheden. Deze kan men terugvinden in gebedenboeken volgens de traditie van de *Romaniotim*, die niet alleen Judeo-Griekse Bijbelvertalingen bevatten, maar ook gebeden, zoals de zegening voor de nieuwe maan.²¹ Een ander voorbeeld van zo'n liturgische hymne is de vroegmoderne hymne 'Ενας ο Κύριος.²² Er bestaat ook een collectie van acht liefdesliederen, waarvan vier in het Hebreeuws en vier in het Judeo-Grieks, die circuleerden in Griekse kringen in de vijftiende eeuw. Het handschrift is gedateerd op 1419.²³ Ook na de vijftiende eeuw werd er nog Judeo-Griekse literatuur geproduceerd.

¹⁵ *Philo Judaeus* in H. Cancik en H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly*.

¹⁶ *Flavius Josephus* in Cancik en Schneider (eds.), *Brill's New Pauly*.

¹⁷ N. Fernández Marcos, *Non placet Septuaginta* in N. de Lange, J. G. Krivoruchko and C. Boyd-Taylor, *Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in Their Use in Late Antiquity and the Middle Ages*, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 23, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009, pp. 39-41.

¹⁸ N. de Lange, *The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews*, p. 51. De verdere geschiedenis van de Judeo-Griekse Bijbelse vertaaltraditie wordt infra besproken.

¹⁹ Dit corpus wordt besproken en deels uitgegeven in N. De Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, Texte und Studien zum Antiken Judentum 51, Mohr-Siebeck, Tübingen, 1996.

²⁰ Krivoruchko, *Judeo-Greek*, p. 206.

²¹ J. Niehoff-Panagiotidis en E. Hollender, *Exome שִׁבְעָה יָמִים. The Announcement of the New Moon in Romanioté Synagogues* in Byzantinische Zeitschrift 103, 2010, pp. 99-126.

²² E. Hollender en J. Niehoff-Panagiotidis, *Mahzor Romania and the Judeo-Greek hymn "Ενας ο Κύριος". Introduction Critical Edition and Commentary* in Revue des Etudes Juives 170, 2011, pp. 117-171.

²³ E. Hollender en J. Niehoff-Panagiotidis, *Judeo-Greek Wedding Poems from the Fifteenth Century* in Byzantinische Zeitschrift 106, 2016, pp. 703-738.

2. DE BIJBELSE JUDEO-GRIEKSE TRADITIE

Bijbelvertalingen en verwante teksten zijn een belangrijke bron voor onze kennis van het Judeo-Grieks. Er bestaat een lange en rijke traditie van vertalingen, die een centrale rol speelden in de Judeo-Griekse religieuze en culturele beleving.²⁴ De in dit artikel besproken woordenlijst uit Vat. ebr. 423 maakt deel uit van deze traditie, en daarom is het belangrijk om de achtergrond hiervan te schetsen. Eerst zal ik hier de overlevering en compositie van Judeo-Griekse Bijbelvertalingen behandelen, in een later onderdeel zal ik de sporen van deze vertalingen in de Judeo-Griekse lexicografische traditie bespreken.

2.1. *Griekse Bijbelvertalingen na de LXX*

De studie van de laatantieke en middeleeuwse Bijbelvertalingen gaat gepaard met enkele moeilijkheden. Ten eerste is de overgrote meerderheid van deze Joods-Griekse teksten ons overgeleverd via de christelijke handschriftelijke traditie. Dat maakt dat we dus per definitie een gefilterd en vertekend beeld van de originele tekst hebben, en zorgt ervoor dat de zeldzame antieke fragmenten waarover we beschikken van onschatbare waarde zijn. Ten tweede is het in de regel onmogelijk om dit soort teksten precies te dateren, deels ten gevolge van het eerste probleem. Ten derde beschikken we niet over de Hebreeuwse originelen, maar toch is het mogelijk om verschillende stijlkeuzes en benaderingen in de Griekse vertalingen te onderscheiden.²⁵

Aquila, die werkzaam was in de eerste helft van de tweede eeuw n.C., streeft in zijn vertaling een verregaande letterlijke navolging van de brontekst na, met strikte imitatie van de woordvolgorde, en de introductie van neologismen om op systematische wijze stamverwante woorden op een ‘etymologische’ manier te vertalen. Deze technieken zorgen ervoor dat de tekst beschouwd moet worden als een instrument bedoeld om de studie van de Hebreeuwse brontekst te vergemakkelijken. Symmachus, die men situeert in de late tweede of vroege derde eeuw n.C., wordt vaak beschouwd als een vertaler die ernaar streefde om de tekst van de Septuaginta te herzien op een wijze die nauwer aansluit bij de eisen en de exegese van de rabbijnse beweging. Hij ging hierbij niet zo ver als Aquila, en respecteerde de eigenheid van de Griekse taal en stijl.²⁶

Het weinige bewijsmateriaal dat ons rest uit de vroege middeleeuwen komt uit de Caïro Genizah. Hier werden meerdere fragmentaire Bijbelversies teruggevonden. Een van die teksten is een fragment van een Griekse vertaling van

²⁴ N. de Lange, *Japhet in the Tents of Shem. Greek Bible Translations in Byzantine Judaism*, Text and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 30, Mohr Siebeck, Tübingen, 2015, pp. 140-141.

²⁵ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, p. 40.

²⁶ Voor een uitgebreide bespreking van deze versies zie Fernández Marcos, *The Septuagint in Context*, pp. 109-153.

Prediker²⁷, geschreven in Hebreeuwse letters en voorzien van medeklinkers. Het Grieks van deze tekst is kunstmatig en volgt zodanig nauwkeurig het Hebreeuws, tegen de Griekse syntaxis en het Griekse idioom in, dat het enkel verstaanbaar is voor wie kennis heeft van het Hebreeuws. Er wordt een Griekse woordenschat gecombineerd met een semitiserende syntaxis. Deze eigenschappen zijn typisch voor het Bijbels Judeo-Grieks (BJG).²⁸

Uit een latere periode is er ons een vertaling van het boek Jona overgeleverd. De joodse traditie schrijft voor om dit boek te lezen in de namiddagdienst op Jom Kippoer, meteen gevolgd door drie verzen uit Micha (7,18-20). Deze Griekse vertaling van Jona is ons bewaard gebleven in twee handschriften. Geen van beide is exact gedateerd, maar ze stammen allebei uit de periode tussen de vierde kruistocht (1204) en de val van Constantinopel (1453). De gelijkenissen tussen beide versies, die niet van elkaar zijn overgeschreven, toont aan dat het hier niet gaat om unieke vertalingen, maar om twee exemplaren die deel uitmaken van een min of meer vastgelegde traditie, die mogelijks veel ouder is dan de twee exemplaren waarover wij beschikken maar toch innovatie toeliet. Dit is de meest plausibele verklaring van de archaisch ogende vormen en uitdrukkingen die voorkomen naast meer recente, spreektaalige invloeden. Wat wel strikt vastligt, is de woord-voor-woord-stijl van de vertaling, die nauw aansluit bij de andere hier besproken Bijbelvertalingen. Dat doet vermoeden dat dit principe zo werd aangeleerd in het joodse onderwijs, terwijl aan de exacte bewoording van de vertaling een beperkt belang werd gehecht. In deze tekst kan de invloed van verschillende oudere vertalingen ontwaard worden, in het bijzonder de Septuaginta en Aquila.²⁹

Van nauwelijks te overschatten belang is de Constantinopel Pentateuch.³⁰ Dit werk bevat een Griekse vertaling van de hele Pentateuch. De tekst is ons enkel in druk overgeleverd, in een polyglot-Bijbel die in 1547 in Constantinopel werd gedrukt door de Italiaans-joodse drukker Eliezer ben Gershom Soncino.³¹ Deze tekst is de meest uitgebreide getuige van de Griekse Bijbel in het Hebreeuwse alfabet. De aanwezigheid van Turkse woorden wijst erop dat dit werk, dat zijn oorsprong vond in de laat-Byzantijnse periode, zijn definitieve vorm aannam rond de zestiende eeuw.³² Judeo-Griekse vertalingen als deze

²⁷ Ecc. 2,13 tot 2,23.

²⁸ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, p. 73.

²⁹ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, pp.123-126. Een uitgave met inleiding van deze tekst vindt men in D. C. Hesseling, *Le livre de Jonas* in *Byzantinische Zeitschrift* 10, 1903, pp. 208-217.

³⁰ Van deze tekst bestaat geen modern kritische uitgave, alleen een transcriptie van de Judeo-Griekse kolom van Hebreeuwse naar Griekse karakters: D. C. Hesseling, *Les cinq livres de la loi (la Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547*, van Doesburgh-Harassowitz, Leiden, 1897. Een nieuwe editie van de Constantinopel Pentateuch wordt momenteel voorbereid door Pedro Bádenas de la Peña (Madrid – CSIC).

³¹ S. Sznol, *Traces of Targum Sources in Greek Bible Translations in the Hebrew Alphabet* in *Journal for the Study of the Pseudepigraphica* 23, 2014, pp. 239-256, p. 240.

³² Sznol, *Traces of Targum Sources*, p. 240.

stammen allicht uit een traditie van *ad hoc* geproduceerde vertalingen naar de volkstaal, ook wel *laazim* genoemd, die in sommige gevallen op schrift werden gesteld. Deze vertalingen, ook al werden ze mondeling geproduceerd, werden vaak ondersteund door vertaalhulpen, zoals woordenlijsten of neergeschreven vertalingen, waardoor echo's van de LXX en 'de drie'³³ lang bleven doorklinken.³⁴

Net als de eerder genoemde vertalingen volgt de Constantinopel Pentateuch nauwkeurig de woordvolgorde en het idioom van de Hebreeuwse brontekst. De vertaling bevat verschillende elementen die in het Grieks ongrammaticaal zijn. Opvallend is dat de Constantinopel Pentateuch veel nauwer aansluit bij de Septuaginta dan bij Aquila.³⁵ Anderzijds vertoont de tekst op sommige momenten een doorgedreven letterlijke vertaalstijl die doet denken aan deze van Aquila.³⁶

We kunnen op basis van de hier opgesomde werken besluiten dat er een duidelijke, coherente traditie van middeleeuwse/Byzantijnse en vroegmoderne Judeo-Griekse Bijbelvertalingen bestond. Wat al deze vertalingen verenigt is een streven naar verregaande nauwkeurigheid. De Hebreeuwse woordvolgorde wordt strikt nagevolgd, net als de grammatica. Er worden zelfs pogingen ondernomen om onvertaalbare elementen zoals de Hebreeuwse *nota obiecti* weer te geven in het Grieks. Hier en daar gaan de vertalers zo ver dat ze proberen Griekse woorden uit te kiezen die de klank van het Hebreeuws nabootsen. We kunnen dus spreken van een specifiek taalregister, een eigen code die deze vertalers hanteerden, die los stond van ander gesproken en geschreven Grieks, maar een eigen doel en eigen context kende. Deze code wordt gevormd door specifieke opvattingen over vertaalkunst, en een lange traditie van Judeo-Griekse Bijbelvertalingen.³⁷

2.2. De Judeo-Griekse lexicografische traditie

Overal in de middeleeuwse/Byzantijnse joodse wereld duiken er glossaria op die het Hebreeuws en het Aramees van de Bijbel en andere werken, o.a. de *Talmoed*, maar ook andere commentaren en traktaten toegankelijk moeten maken voor sprekers van de verschillende volkstalen. Er zijn voorbeelden bekend uit o.a. het Frans, Duits en Italiaans. Deze zijn vaak in het Hebreeuwse schrift gesteld, al is de reden hiervoor ons niet bekend. Mogelijke redenen zijn het streven naar homogeniteit in het schrift tussen het Hebreeuwse lemma en de

³³ Hiermee wordt bedoeld op de drie joodse vertalers Aquila, Symmachus en Theodotion uit de tweede en derde eeuw n.C. die werden opgenomen in de kerkvader Origenes' *Hexapla*, een werk dat in zes kolommen een Hebreeuwse Bijbel, een transcriptie van deze in Griekse letters, een eigen geëmmendeerde uitgave van de LXX en de respectievelijke vertalingen van deze drie auteurs bevatte.

³⁴ Krivoruchko, *Constantinople Pentateuch and LXX*, pp. 275-276.

³⁵ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, pp. 129-135.

³⁶ Fernández Marcos, *The Septuagint in Context*, p. 182.

³⁷ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, pp. 140-141.

volkstalige verklaring, het onvermogen om het Latijnse of Griekse schrift te lezen of schrijven, geheimhouding, of het bewaren van het sacrale karakter van aan de Bijbel of het gebed verbonden teksten. Dit corpus van lexica/glossaria is erg uitgebreid, en diende vermoedelijk een rol in het onderwijs, persoonlijke studie, en/of de liturgie.³⁸ Een typische woordenlijst uit dit didactische genre bestaat uit twee kolommen: één in het Hebreeuws, en één in de volkstaal waarnaar men vertaalde.³⁹

Het taalregister van de Judeo-Griekse woordenlijsten is het BJK dat kan opgesplitst worden in twee sub-types, namelijk didactisch BJK (strikt en formeler) en liturgisch BJK (vrijer, met een grotere klemtoon op welluidendheid). Let wel: ook meer spontane, verklaringen in een liturgische context zouden uitgevoerd zijn door personen die opgeleid waren binnen een strengere, schoolse traditie.⁴⁰

In Bijbels Judeo-Griekse glossaria kan men sporen terugvinden van het eigentijdse middeleeuwse (Byzantijnse) Griekse taalgebruik. Een typisch voorbeeld, dat ook in de onder genoemde woordenlijst teruggevonden kan worden, is de uitgang *tv* in plaats van *tov* voor onzijdige substantieven van de tweede klasse.⁴¹ Dit fenomeen wordt verklaard door het deels geïmproviseerde karakter van de mondelinge vertalingen, waarmee de woordenlijsten verwant waren. Hierdoor vonden taalkundige innovaties hun weg naar het corpus.⁴² Sommige vormen die in een vroeger stadium uit de volkstaal ontleend werden, bleven later deel uitmaken van de traditie als ‘gefossiliseerde’ vormen.⁴³

3. DE WOORDENLIJST IN MS VAT. EBR. 423

3.1. *Het handschrift*

Het handschrift Vaticanus ebraeus 423 bestaat uit 114 folia. Het gebruikte materiaal is papier. Het handschrift bestaat uit vijf verschillende, samengebonden onderdelen, waarvan de afmetingen variëren van 92 op 70 tot 146 op 108 mm.

³⁸ S. Debenedetti Stow, *La chiarificazione in volgare delle "espressioni difficili" ricorrenti nel Mišneh Toràh di Mosè Maimonide. Glossario inedito del XIV secolo*, Centro ricerche e studi delle testimonianze medievali e moderne del giudaismo Italiano 2, Carucci editore, Roma, 1990, vol. 1 van 2, pp. 7-10.

³⁹ S. Sznol, *Text and Glossary: Between Written Text and Oral Tradition* in T. M. Law en A. Salvesen (eds.), *Greek Scripture and the Rabbis*, Contributions to Biblical Exegesis and Theology 66, Peeters, Leuven-Parijs-Walpole MA, 2012, pp. 225-226; In de joodse erediensten werd de Torah voorgelezen, vergezeld door een mondelinge vertaling of Targum door een *meturgeman*. Deze vertalingen werden deels vanbuiten geleerd en deels geïmproviseerd. De vertalers onderwierpen zich aan een lange studie van deze vertalingen in de *Beit Midrasj*, het studiehuis. In de *Beit Midrasj* mocht men gebruik maken van neergeschreven vertalingen, woordenlijsten, losse glossen en commentaren. De woordenlijst werd het middel bij uitstek voor de opleiding van de *meturgeman*, maar ook van kinderen en rabbijnen om nauwkeurig te leren vertalen.

⁴⁰ Krivoruchko, *Medieval and Early Modern Judaeo-Greek Biblical Translations*, pp. 152-158.

⁴¹ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, p. 148.

⁴² Sznol, *Text and Glossary*, p. 226.

⁴³ de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*, p. 148.

Het manuscript dateert uit de vijftiende eeuw. Het eerste deel (ff. 1-8), bevat in, Sefardisch semicursief schrift, de in dit artikel behandelde woordenlijst. De inhoud van deze tekst werd geïdentificeerd als ‘about 290 epithets for God’.⁴⁴ De titel van dit werk in het handschrift is לשון קדש ויוני וארמי מבוארים כלם ‘De heilige taal (ie. Hebreeuws), Grieks en Aramees, allemaal verklaard.’ Na de woordenlijst volgt een kort subscript: תמו המלות תהלה לנורא תהלות אמן ‘De woorden zijn voltooid, betuig de Ontzagwekkende lof, amen.’⁴⁵ De tekst is verdeeld over drie kolommen, van rechts naar links een Hebreeuwse, Aramese en Judeo-Griekse. Alle drie de kolommen zijn geschreven in Hebreeuwse karakters, enkel de Griekse kolom is in het handschrift van klinkertekens voorzien.⁴⁶ De lemmata zijn alfabetisch gerangschikt volgens het Hebreeuws. MS Vat. ebr. is de enige getuige van deze tekst.

3.2. De godsnaam

De godsnaam speelt een belangrijke rol in het jodendom. De vaakst voorkomende naam van God is het zogenaamde tetragrammaton YHWH. Andere frequente namen zijn *elohim* (God) en *adonai* (de Heer). God wordt in de joodse Bijbel vaak omschreven in termen die zijn relatie met het volk Israël uitdrukken, of in termen die zijn goddelijke aard uitdrukken.⁴⁷ In de Rabbijnse traditie werden op basis van zijn acties voortdurend epitheta gegenereerd; niet zelden ging het om (schijnbaar) banale adjectieven en participia.⁴⁸ In de vijftiende eeuw werd er binnen de Judeo-Griekse traditie een glossarium samengesteld dat een groot aantal van zulke namen bevat. De godsnaam wordt in de tekst geïnterpreteerd als ‘alle mogelijke termen die God in zijn verschillende aspecten en handelingen omschrijven’.

4. TEKST EN COMMENTAAR

De woordenlijst in het Vaticaanse manuscript werd nog nooit gepubliceerd.⁴⁹ In afwachting van een uitgave zal een aantal significante lemmata besproken worden die enerzijds verschillende eigenschappen van de Judeo-Griekse tra-

⁴⁴ Krivoruchko, *Judaeo-Greek*, p. 204; de tekst blijkt na onderzoek 283 lemmata te bevatten.

⁴⁵ Ik wil graag Ilona Steimann en Zsófi Buda bedanken, die mij geholpen hebben met de ontcijfering van het subscript.

⁴⁶ B. Richler, M. Beit-Arié en N. Pasternak, *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library. Catalogue, Studi e testi* 438, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticaanstad, 2008, pp. 363-364.

⁴⁷ Hermann Spieckermann en Reinhard Feldmeier ‘*God (Names and Epithets)*’ in D. C. Allison jr., C. Helmer, T. Römer et alii (eds.), *Encyclopedia of the Bible and its Reception 10. Genocide-Hakkoz*, Walter de Gruyter, Berlijn-München-Boston, 2015, pp. 438-442.

⁴⁸ Jonathan Kaplan en Norman D. Roth, ‘*God (Names and Epithets)*’ in Allison, Helmer, Römer et al., *Encyclopedia*, p. 448-452.

⁴⁹ De *editio princeps* is in voorbereiding door de auteur van dit artikel. Het handschrift is raadpleegbaar via https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.ebr.423.

ditie, en anderzijds de eigenheid van de tekst illustreren, naast de relatie met Judeo-Griekse Bijbelversies.⁵⁰

Enkele voorbeelden

	JUDEO-GRIEKS	TRANSCRIPTIE	HEBREEUWS
1	πατήρ	פֹּטֵיר	אב

De woordenlijst begint met een erg banaal lemma ('vader') dat aantoont dat deze tekst geen lijst van louter moeilijke woorden kan geweest zijn.

2	πατήρ αἰώνιος	פֹּטֵיר אֵיאֹנִיאוֹשׁ	אביעד
---	---------------	-----------------------	-------

Het tweede lemma ('eeuwige vader') komt in de Hebreeuwse Bijbel enkel voor in Jes. 9,5. De Judeo-Griekse verklaring is nagenoeg identiek de vertaling die de LXX en Symmachus boden van dit vers (πατήρ αἰῶνος) vertalen. Aquila vertaalde met πατήρ ἕτι.

7	ἕσομαι	אֶשׁוּמִי	אהיה
---	--------	-----------	------

Dit lemma, dat zowel in het Grieks als het Hebreeuws 'ik zal zijn' betekent, is ontleend aan Ex. 3,14. Wanneer Mozes God naar diens naam vraagt, antwoordt de Heer cryptisch 'ik ben die er zal zijn'.⁵¹ Het antwoord van God wordt door Aquila en Theodotion vertaald met ἕσομαι (ὄς) ἕσομαι, waar bij de hier geboden vertaling aansluit (terwijl de LXX vertaalt met ἐγώ εἰμι ὁ ὢν).

12	ἰσχυρὸς συνέσεων	אִשְׁקִירוֹשׁ שִׁינִיסוֹן	אל דעות
----	------------------	---------------------------	---------

Het Griekse woord σύνεσις (kennis) heeft normaal geen meervoudsvorm. Het Hebreeuwse דעות met dezelfde betekenis heeft dat wel. In dit lemma zien we hoe het Grieks nauwkeurig de Hebreeuwse grammatica overneemt.

35	μέγας	מֵיגַשׁ	גדול
----	-------	---------	------

Het klassiek Griekse woord μέγας is een goed voorbeeld van een gefossiliseerde vorm in het corpus. In de Byzantijnse tijd werd μέγας in de omgangstaal vervangen door het meer regelmatige μέγανος.⁵²

43	τάγματι ἡγεμόνος	תַּגְמָטִי אֵימָמוֹנוֹשׁ	דגול
----	------------------	--------------------------	------

⁵⁰ De Judeo-Griekse vorm in Hebreeuwse karakters is een getrouwe weergave van het handschrift. De Griekse transcriptie staat niet in het handschrift, en is toegevoegd om het Judeo-Grieks te helpen ontsluiten. De getranscribeerde vormen zijn vormen die betuigd zijn, of plausibel zijn door ontwikkelingen binnen de Griekse taal. In deze voorbeelden wordt het Aramees achterwege gelaten. De nummers in de linkerkolom staan niet in het handschrift.

⁵¹ In het Hebreeuws wordt hier gespeeld met de stam van het werkwoord zijn (היה) en de medeklinkers van de naam Jahweh.

⁵² D. Holton, G. Horrocks, M. Janssen, T. Lendari, I. Manolessou and N. Toufexis, *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019, vol. 2 van 4, pp. 794-795.

Een opvallende rode draad doorheen de woordenlijst is de aanwezigheid van enkele woorden die typisch zijn voor het Hooglied. Het is niet geheel duidelijk wat de auteur hiermee beoogt.⁵³

Het enige Bijbelvers waar de exacte vorm לָגַד, het passieve participium van de wortel לָגַד, voorkomt is Ca. 5,10. De betekenis van de wortel is niet geheel duidelijk, maar ‘vlag/vaandel’ is een plausibele vertaling (waardoor het participium zoiets zou betekenen als ‘gemarkeerd met een vlag’).⁵⁴ Vertalingen van de wortel לָגַד met stamverwante vormen als τάγμα, τάξις of τάττω komen voor in de LXX en bij Symmachus, maar in mindere mate bij Aquila.

82 καθαριοφθαλ<μ>ός   קְהָרִיאוּפְטָלְאוּשׁ   טהור עינים

Dit Griekse adjectief, dat ‘zuiver van ogen’ betekent, is elders niet betuigd. Het is wel een heel precieze vertaling van het Hebreeuws, dat dezelfde betekenis met twee woorden uitdrukt. In dit lemma zien we een voorbeeld van een procédé dat elders in het BJG-corpus voorkomt, namelijk het creëren van Griekse neologismen om Hebreeuwse woorden of constructies nauwkeurig weer te geven.

133 βασιλοποιῶν   בַּשִׁילּוֹפְיָאוֹן   ממליך

Het werkwoord βασιλοποιῶ is niet betuigd, maar het is op het eerste zicht duidelijk dat het ‘tot koning maken’ betekent. Ook dit is een expressieve eerder dan een omschrijvende vertaling. Het Hebreeuwse werkwoord מָלַךְ ‘koning zijn’ betekent in de (in dit lemma gebruikte) *hifil*-vorm ‘tot koning maken’. In de LXX én bij de ‘de drie’⁵⁵ wordt de *hifil* meestal vertaald met de inchoatieve aorist van βασιλεύω ‘koning zijn’ of met χρίω ‘zalven’.

228 ἐξυπνητός   אֵיקְשִׁפְנִיטוּשׁ   עד

Dit lemma ‘wakker, wakend’ is een voorbeeld van een late Griekse vorm, die voor het eerst is betuigd in de 13e/14e eeuw in *Libistrus et Rhodamne*.

Datering en origine

Het taaleigen van de Griekse kolom van de woordenlijst bevat verschillende late, volkse, elementen, zowel in de fonologie als in de morfologie. Fonologische informatie krijgen we door de spelling van het Grieks in Hebreeuwse letters. Verschillende ontwikkelingen uit de laat-Byzantijnse periode, tot de 15^e eeuw, kunnen in de tekst teruggevonden worden, zoals de verschuiving van

⁵³ Mogelijk moet dit begrepen worden als een poging om een bepaalde interpretatie van het boek – dat het liefdesverhaal een uitbeelding is van de relatie tussen God en Israël – te onderbouwen.

⁵⁴ D. De Crom, *LXX Song of Songs and Descriptive Translation Studies*, De Septuaginta Investigations 11, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2019, p. 70.

⁵⁵ Aquila, Symmachus en Theodotion.

κτ/χθ > χτ⁵⁶ (vb. lemmata 22 ἐκλεχτός en 23 ἰτίλεχτος) en het samenvallen van de verschillende naamvallen⁵⁷ (vb. lemma 103 φλόγα als nominatiefvorm; in het klassiek Grieks is dit de accusatief van φλόξ). De hoger genoemde voorbeelden tonen aan dat er doorheen de tekst een heel aantal late woorden voorkomen. Aangezien het handschrift uit de 15^e eeuw stamt, en de tekst late taalkundige evoluties en woorden bevat die pas vanaf de 14^e/15^e eeuw voorkomen, is het waarschijnlijk dat de samenstelling van de woordenlijst en de productie van het handschrift samenvallen, of toch dicht bij elkaar liggen in de tijd.

Enkele morfologische kenmerken van het Grieks wijzen naar de geografische oorsprong van de tekst. Een belangrijk kenmerk is de eind -v, die verdween in de laat-Byzantijnse periode, behalve in de dialecten uit Cyprus, de Dodekanesos en Zuid-Italië.⁵⁸ Dit fenomeen voltrekt zich inderdaad niet in de tekst. Ook wordt de -v- vaak geassimileerd voor consonanten doorheen de tekst. De combinatie van deze twee fenomenen wijst op een Zuid-Italiaanse oorsprong.⁵⁹ De tekst is gebundeld in één samengesteld handschrift met enkele Joods-Italiaanse lexicografische/filologische werken⁶⁰ wat meer bewijs biedt voor een Zuid-Italiaanse oorsprong van de tekst.

5. BESLUIT

De woordenlijst in Vat. ebr. 423 (ff. 1-8) is een typisch Bijbels Judeo-Griekse tekst, die deel uitmaakt van een lange traditie, maar in een aantal opzichten toch uniek is. Het werk behoort tot het didactische genre. Een sterke invloed van de volkstaal wordt gekoppeld aan een opvallende aanwezigheid van vormen uit de oudere vertaaltradities, van de LXX, Symmachus en in het bijzonder Aquila. Het is belangrijk om ook de eigenheid van de woordenlijst te benadrukken. Geen enkele andere Judeo-Griekse woordenlijst is alfabetisch geordend. Dit werk is geen losse verzameling moeilijke woorden, aangezien verschillende lemmata uit woorden bestaan die zowel in het Grieks als het Hebreeuws tot het basisvocabularium behoren zoals het hierboven besproken lemma 1.

Anderzijds is het ook geen elementaire woordenlijst, getuige de aanwezigheid van obscure woorden, zoals lemma 25 בוקר 'herder' dat enkel in Amos 7,14 voorkomt, of post-Bijbelse woorden zoals lemma 66 חביב 'geliefde'. Op-

⁵⁶ Holton et al., *Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, vol. 1 van 4, p. 125.

⁵⁷ Holton, *Cambridge Grammar and Early Modern Greek*, vol. 2 van 4, pp. 253 – 254.

⁵⁸ Holton, *Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, vol. 1 van 4, p. 174.

⁵⁹ Holton, *Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, vol. 1 van 4, p. 176. Hierbij moet opgemerkt worden dat de tekst ook elementen van andere, in het bijzonder Noord-Griekse dialecten bevat, en dus geen eenduidig dialectaal profiel heeft.

⁶⁰ Een van deze teksten is uitgegeven in Debenedetti Stow, *La chiarificazione in volgare delle "esspressioni difficili"*.

vallend is de band met het Hooglied, waarvan verschillende zeldzame en problematische woorden in de woordenlijst opduiken zoals het hierboven besproken lemma 43. Het werk loopt dus niet parallel aan een specifiek boek of een specifieke passage uit de Bijbel. De omschrijving van het werk als een lijst met namen en epitheta voor God blijkt te eng. De samensteller had wel degelijk een bijzondere interesse in de terminologie waarmee God omschreven kan worden, gaande van namen en epitheta tot participia en generische adjectieven, en nam deze op in de woordenlijst die hij samenstelde als didactisch instrument, en/of uit wetenschappelijke interesse.

Deze tekst, een uniek onderdeel van een oude maar onderbelichte traditie, vormt een waardevolle toevoeging aan het beperkte maar steeds groeiende Judeo-Griekse corpus.

BIBLIOGRAFIE

A. Algemeen

De onderstaande werken zijn geraadpleegd bij het samenstellen van de uitgave en de commentaar en worden niet steeds geciteerd:

Tekstuitgaven

Reinhart Ceulemans, *A Critical Edition of the Hexaplaric Fragments of the Book of Canticles with Emphasis on the Reception in Greek Christian Exegesis*, KU Leuven, Leuven, 2009. (Doctoraatsthesis) (Gebruikt voor Hexaplarische lezingen uit het boek Hooglied).

Karl Elliger, Wilhelm Rudolph en Adrian Schenker (eds.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

Frederick Field (ed.), *Origenis Hexaplorum Quae Supersunt, Sive Veterum Interpretum Graecorum in Totum Vetus Testamentum Fragmenta*, Oxford, 1875.

Alfred Rahlfs en Robert Hanhart (eds.), *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum iuxta LXX interpretes, Editio altera*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2006.

Concordanties

Edwin Hatch en Henry A. Redpath, *A concordance to the Septuagint and the other Greek versions of the Old Testament (including the Apocryphal books)*, Baker Book House, Grand Rapids (Mich.), 1889.

Gerhard Lisowsky, *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament nach dem von Paul Kahle in der Biblia Hebraica edidit Rudolf Kittel besorgten Masoretischen Text*, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart, 1958.

Woordenboeken

- Reuven Alcalay, *The Complete Hebrew-English Dictionary*, Massadah, Tel-Aviv, 1965.
- William Holladay, *A concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Brill, Leiden, 2000.
- Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*. 2 vols., Pardes Publishing House Inc., New York, 1903.
- Johan Lust, Erik Eynikel, Katrin Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2003.

Online bronnen

- Maria Pantelia (ed.), *Thesaurus Linguae Graecae® Digital Library*, University of California, Irvine.
- Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Shebanq <https://shebanq.ancient-data.org/>. (Doorzoekbare databank van de Hebreeuwse Bijbel op basis van de BHS.)

B. Specifiek

- Golda Akhiezer, *Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries* in Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy Stroumsa, Rina Talgam (eds.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, *Jerusalem Studies in Religion and Culture* 14, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 723-758.
- Cyril Aslanov, *Judeo-Greek or Greek Spoken by Jews?*, in Robert Bonfil, Oded Irshai, Guy Stroumsa, Rina Talgam (eds.), *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*, *Jerusalem Studies in Religion and Culture* 14, Brill, Leiden-Boston, 2012, pp. 385-398.
- Dries De Crom, *LXX Song of Songs and Descriptive Translation Studies*, *De Septuaginta Investigationes* 11, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2019.
- Sandra Debenedetti Stow, *La chiarificazione in volgare delle “espressioni difficili” ricorrenti nel Mišnèh Toràh di Mosè Maimonide*. *Glossario inedito del XIV secolo*, *Centro ricerche e studi delle testimonianze medievali e moderne del giudaismo italiano* 2, Carucci editore, Roma, 1990, 2 volumes.
- Nicholas de Lange, *The Greek Bible Translations of the Byzantine Jews* in Paul Magdalino en Robert Nelson (eds.), *The Old Testament in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington DC, 2010. (Selected papers from a symposium held Dec. 2006, Dumbarton Oaks).
- Nicholas de Lange, *Japhet in the Tents of Shem*. *Greek Bible Translations in Byzantine Judaism, Text and Studies in Medieval and Early Modern Judaism* 30, Mohr Siebeck, Tübingen, 2015.

- Natalio Fernández Marcos, *The Septuagint In Context. Introduction to the Greek versions of the Bible*, Brill, Leiden, 2000.
- Natalio Fernández Marcos, *Non placet Septuaginta in Nicholas de Lange, Julia G. Krivoruchko and Cameron Boyd-Taylor (eds.), Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in Their Use in Late Antiquity and the Middle Ages, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 23*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009, pp. 39-41.
- Dirk C. Hesseling, *Le livre de Jonas in Byzantinische Zeitschrift 10*, 1903, pp. 208-217.
- Dirk C. Hesseling, *Les cinq livres de la loi (la Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547*, van Doesburgh-Harasowitz, Leiden, 1897.
- Elisabeth Hollender en Jannis Niehoff-Panagiotidis, *Mahzor Romania and the Judeo-Greek hymn “ΕΝΑΣ Ο ΚΥΠΙΟΣ”*. Introduction Critical Edition and Commentary in *Revue des Etudes Juives 170*, 2011, pp. 117-171.
- Elisabeth Hollender en Jannis Niehoff-Panagiotidis, *Judeo-Greek Wedding Poems from the Fifteenth Century in Byzantinische Zeitschrift 106*, 2016, pp. 703-738.
- David Holton, Geoffrey Horrocks, Marjolijne Janssen, Tina Lendari, Io Manolessou and Notis Toufexis, *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019
- Samuel Krauss en Immanuel Löw, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Calvary, Berlin, 1899.
- Julia Krivoruchko, *Judeo-Greek in Lily Kahn en Aaron D. Rubin (eds.) Handbook of Jewish Languages, Brill’s handbooks in linguistics 2*, Brill, Leiden-Boston, 2015.
- Julia G. Krivoruchko, *Greek Loanwords in Rabbinic Literature: Reflections on Current Research Methodology in T. M. Law en A. Salvesen (eds.), Greek Scripture and the Rabbis, Contributions to Biblical Exegesis and Theology 66*, Peeters, Leuven-Parijs-Walpole MA, 2012, pp. 193-216.
- Julia Krivoruchko, *The Constantinople Pentateuch Within the Context of Septuagint Studies in Melvin K. H. Peters, XVIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies Lubljana 2007, Septuagint and Cognate Studies 55, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2008*, pp. 255-276.
- Julia Krivoruchko, *Medieval and Early Modern Judaeo-Greek Biblical Translations. A Linguistic Perspective in James K. Aitken en James Carleton Paget eds., The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, pp. 152-170.
- Jannis Niehoff-Panagiotidis en Elisabeth Hollender, *Exome שש החדש. The Announcement of the New Moon in Romaniote Synagogues in Byzantinische Zeitschrift 103*, 2010, pp. pp. 99-126.
- Benjamin Richler, *Malachi Beit-Arié en Nurit Pasternak, Hebrew Manuscripts in the Vatican Library. Catalogue, Studi e testi 438, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticanstad, 2008*.

- Folker Siegert, *Einleitung in die hellenistisch-jüdische Literatur. Apokrypha, Pseudepigrapha und Fragmente verlorener Autorenwerke*, De Gruyter, Berlin/Boston, 2016.
- Hermann Spieckermann, Reinhard Feldmeier, Jonathan Kaplan en Norman D. Roth 'God (Names and Epithets)' in Dale C. Allison jr., Christine Helmer, Thomas Römer et alii (eds.), *Encyclopedia of the Bible and its Reception 10. Genocide-Hakkoz*, Walter de Gruyter, Berlijn-München-Boston, 2015. (Verschillende onderdelen van het hoofdstuk zijn opgesteld door verschillende auteurs.)
- Shifra Sznol, *Traces of Targum Sources in Greek Bible Translations in the Hebrew Alphabet* in *Journal for the Study of the Pseudoepigraphica* vol. 23.3, 2014, pp. 239-256.
- Shifra Sznol, *Text and Glossary: Between Written Text and Oral Tradition* in Timothy Michael Law en Alison Salvesen (eds.), *Greek Scripture and the Rabbis, Contributions to Biblical Exegesis and Theology* 66, Peeters, Leuven-Parijs-Walpole MA, 2012.

